

jen půda a kapitál. Organizace, soustava značí nám tolik, jako seskupení všech výrobních činitelů osobních (pracovních) i přírodních (půda a kapitál) k nejhospodárnějšímu a nejúčelnějšímu provozování výroby.

Oddíl II:

Činitelé výrobní.

A. Práce.

Rozdělení práce. Nazvali jsme práci osobním činitelem při výrobě. Dle toho můžeme ji dělití vzhledem k postupu, technice výrobní:

- na práci směřující k plánu výrobnímu,
- na práci řídící výrobu technicky, obchodně a organizačně,
- na práci výkonnou.

Podnikatel.

Prvé dva druhy práce, t. j. plán výrobní a řízení výroby po stránce technické, obchodní a organizační, jsou práce po výteku duševní a vykonává prvou v hospodářství obchodovém podnikatel, v době nynějšího řádu spočívajícího na soukromém vlastnictví, soukromý podnikatel nebo ředitel podniků, značících v podstatě jen sloučení kapitálové (v akciové společnosti a pod.). On musí starati se o plán, program výrobní, opatřiti jednak činitele výrobní — půdu, nástroje, stroje, hnací síly, patenty, práva — a výkonné síly pro práci řídící i výkonnou — úředníky, zřízence, dozorce, dělníky, musí obstarati celou organizaci další, ze svého jmění dáti neb úvěrem si opatřiti všecko, co potřebí jest k provozování výroby a k dosažení výdělku, vložiti kapitál výdělkový.

Podnikatel podniká organizační práci výrobní neb výdělečnou a jeho funkce v obchodovém hospodářství jest důležitá. K ní třeba jest podnikavosti, spočívající v plánovitém zařizení výroby a plánovitém jejím vedení, je potřebí míti zkušenosti a znalosti o výrobě a trhu, aby risiko výroby bylo co nejmenší.

Teprve v hospodářství obchodovém stává se z výrobní podnik. Kuchyně v domácnosti jest výrobní, není však podnik,

poněvadž nesměřují její výkony k výdělku, k prodeji, nýbrž ke spotřebě upravených jídel; kuchyně hostinská je výrolna a současně podnik.

Ocenění podnikání obzvláště soukromohospodářského bude záviseti od toho, jak slouží podnikatel společenským zájmům, jak opatřuje potřeby národohospodářsky spjatých osob. Podrobněji bude nutno o podnikatelství promluvit při organisaci výrobní a výdělkové činnosti. Zde jen dlužno vytknouti, že v každém obchodovém hospodářství musí zde býti řídicí činnost rozdělenou prací slučující a vedoucí. Jen organizační forma může býti různá (soukromý podnikatel, veřejný podnik, kapitálové sdružení řízené úředníkem) dle uspořádání právního a společenského. Dle toho pak bude se také řídití otázka podnikatelského zisku a podnikatelského nebezpečí ztráty čili rizika.

Práce řídicí. Do tohoto druhu práce náležejí všechny úkony těch lidí, kteří nemají jako podnikatel neb říditel závodu za úkol podnik jako celek řídití a o nejlepší zužitkování kapitálu se starati, nýbrž mají povinnost starati se o správný chod celého výrobního, obchodního a správního zařízení podniku. Sem náležejí řídicí síly technické, obchodní a správní (inženýři, přednostové pisárny, obchodního oddělení, disponenti, účetní), které jsou přímými pomocníky podnikatele, přejímají část jeho povinností tím, že mají obmezené právo rozhodovací či disposiční a dozorčí, že podávají svoje návrhy a dobrá zdání, udržují podnikatelem zřízený podnik v správném chodu dle určeného provozovacího plánu. Jejich práce je prací duševní, prací vyššího stupně.

Práce výkonná, jak název sám již vyznačuje, jest kouána dle příkazu, dle pravidel daných výrobní technikou, práce naučená, při níž je potřeba jen v nepatrné míře tvořiti samostatně, vymýšletí nějaký nový způsob postupu, tedy práce zmechanisovaná.

Dělalíce práci určitě vymezenou, v jistých stále stejných hranicích se pohybující nepotřebují buď vůbec zvláštní nějaké přípravy, odborného učení, spoléhá se jen na jejich tělesnou sílu (u nádeníků), na pozornost a cvikem nabytou zručnost (obsluhování mechanického stavu při tkaní) nebo vyučení se řemeslnému výkonu práce (zedník, kameník, tesař, krejčí atd.). Toto vyučení se řemeslné práci bude všude tam nutno, kde již dělba práce, dělba jednotlivých úkonů pracovních nedá se pro-

věsti (buď technicky nebo hospodářsky) na jednodušší složky pracovní, nýbrž musí býti vykonávána složitější práce sice tělesná, při níž však souvislost jednotlivých úkonů pracovních jest taková, že se musí díti v jistém pořádku, dle účelu, který má konečný výsledek práce, a s jistou přesností. I při této práci jest potřebí jistého nadání a schopností, neboť některá práce klade požadavky na lidskou sílu, jiná na rychlost práce, jiná na pozornost a bystrou pozorovací schopnost, smysl pro barvy, vkus a pod. Dle toho pak rozdělujeme dělníky na vyučené (školené) a nevyučené (neškolené). Vyučení mají před nevyučeními tu výhodu, že jejich práce je hledanější, lépe placena, že spíše najdou zaměstnání než nevyučení. Ovšem zase jen potud, pokud jejich práce nemůže býti rozložena na úkony, které může konati každý i nevyučení, což při pokroku strojové výroby se často stává (srovnej ruční tkadlec vzorkový, mechanický stav Jaquardův, na němž patrona vzorková způsobuje mechanické zvedání osnovy a tkaní vzorku).

Práce výkonná bude sice tedy v podstatě prací tělesnou, ale musí býti sem počítána také práce podřízených úředníků a zřízenců (písařů, kupeckých mládenců, účetních úředníků, kresličů, dozorců atd.), kteří nemají nijakého práva rozhodovacího.

Pro organizaci práce v národním hospodářství jest důležité, že úředníci, zřízenci, dělníci školení i neškolení všichni jsou ve službách zaměstnavatele, jsou tedy v postavení hospodářsky odvislém. Tato odvislost je tím větší, čím síla taková jest snadněji nahraditelná pro podnik. Pravidelně bude odvislost klesati se stoupáním vzdělání, schopností, cviku, potřebných k úkonům dotyčného druhu a bude také mzda a sociální postavení růsti se způsobilostí, kvalifikací. To vše však jen potud, pokud v dotyčném odvětví pracovním nebude takové nahromadění sil, tolik uchazečů, že nabídka dovede zvýšiti odvislost určitých druhů pracovních a snížiti mzdy.

Organisace práce. Různost pracovních úkonů, kterých v podniku jest potřebí, vede přirozeně k nutnosti organisace práce, její první organizační zásadou musí býti nadřízenost jedněch a podřízenost druhých pracovníků, ne **h o s p o d á ř s k á**, nýbrž organizační odvislost jednoho od druhého, povinnost poslechnouti rozkazu. Ať organisace práce spočívá na jakémkoli hospodářském základě, vždy zde musí býti podřízení a nadřízení, poroučející a poslouchající.

Právní a hospodářské podmínky, za jakých se pracovní poměr uzavírá, trvá a rozlučuje, nazýváme pracovním systémem čili soustavou. Rozeznáváme čtvero pracovních soustav: 1. Soustava nevolnictví, při níž dělník podroben jest při vzniku, trvání a rozloučení pracovního poměru vůli jiné osoby, aniž by sám měl jakýkoli vliv na svůj pracovní poměr (otroctví, nevolnictví). 2. Soustava svobody jedince (individu), při níž každý jednotlivec uzavírá smlouvu pracovní se zaměstnavatelem, kterého si sám zvolil. Soustava tato převážně nyní je zavedena. 3. Soustava hromadné, korporativní vázanosti, při němž pracovní poměr uzavírá se smlouvou mezi sdružením všech dělníků jistého odvětví s jednotlivci neb sdružením podnikatelů a každý jednotlivý dělník jest vázán tím, co jeho organizace (korporace) většinou hlasů přijala a uzavřela, nemůže uzavíratí pracovních úmluv proti této smlouvě, platné pro všechny (kolektivní, [společná, úhrnná] smlouva), nýbrž nejvýše jen doplňky její. 4. Soustava vázanosti vládnoucí mocí. Také zde jedinec svobodně vstupuje v pracovní poměr, ale obsah tohoto poměru jest určen rozkazem zaměstnavatele, takže poměr stává se poměrem služebním.

Tato rozkazovací moc je sice zákony, mravy a zvyklostmi obmezena, ale od dělníka neodvislá. Sem náležejí úředníci a zřízení státní, obecní, zemští, zřízení drah (i soukromých), námořníci a pod.

Různé pracovní soustavy panují v různých dobách. Nyní rozhodující význam má systém svobodné smlouvy pracovní, při němž sluší svobodou smlouvy rozuměti tolik, že nemůže býti dělník donucen, aby vstoupil do práce k podnikateli, u něhož pracovati nechce, setrval v pracovním poměru dále, než jak se zavázal, a tato svoboda jest každému právně zaručena. Vnější okolnosti hospodářské mohou donutiti dělníka, který je beze jmění a úspor, aby vstoupil do práce, kde právě je, za mzdových a jiných podmínek, za něž by nepracoval, kdyby měl úspory, kdyby měl jmění, kdyby byl hospodářsky silnější. Svoboda pracovní smlouvy je tedy jenom právní svobodou, nikoli hospodářskou.

Při uzavírání smlouvy pracovní hospodářská nerovnost mezi podnikatelem a dělníkem vrhá mnohé stíny na svobodu smluvní. Dělník musí — chce-li býti s rodinou, živ — přijati

práci třeba za podmínek nepříznivých jednak z těchto existenčních důvodů, často však také proto, že nemůže míti přehledu o pracovní příležitosti, že nemůže vydati se nákladům stěhování a pod. Krise výrobní, ale také pokrok výrobní (stroje) způsobují, že oproti nemajetnému dělníku jest podnikatel při uzavírání smlouvy pracovní ve výhodě. Formální, právní svoboda a rovnost obou smluvních stran jest ve skutečnosti pod tlakem hospodářských poměrů nerovností. Tato nerovnost jest předmětem dělnické otázky. Tělesná práce výkonná bude vždy nepříjemně působiti na toho, kdo je jí podroben, také podřízenost pod řídicí síly ponese dělník po případě těžce, celá řada úkonů práce výkonné bude spojena s nebezpečím pro zdraví a život, bude nepohodlna, snad odporná. To však souvisí s prací věcně, není vinou soustavy pracovní, bude zde vždy, ať je soustava jakákoli, a nemůže tedy býti předmětem dělnické otázky.

Jsou však jiné otázky, které se pod vládou individualistického hospodaření přirostávají v neprospěch dělníka proto, že také podnikatel jest ve svých hospodářských opatřeních — jak shora jsme ukázali — vázán hospodářskými principy, musí vydělávati, nechce-li závod zničiti, a nemůže proto sám jediný na trhu pracovním platiti práci dráže než jeho soutěž, pracovati kratčeji než ti, s jejichž výrobky on na trhu má soutěžití cenou a jakostí.

Proto vidíme, že dvojným směrem pohybuje se snaha kriklavé nepoměry odstraniti: pomocí sdružování a veřejných zařízení. Zakročení sdružení dělnických a sdružení podnikatelských pro závazné stanovení některých podmínek pracovní smlouvy značí, že všichni musí povoliti na př. nejnižší přípustnou (minimální) mzdu, pracovní dobu, nejvýše přípustnou (maximální) práci přes čas a její honorování, takže všichni podnikatelé toho oboru budou mítí přibližně stejné náklady výrobní, s prací spojené, dělníci přibližně stejné existenční minimum, povinnost vykonati nejméně určité množství práce (minimální výkon) atd. a postižení budou jen ti dělníci, kteří nedovedou neb pro sníženou schopnost pracovní nemohou minimální výkon udělati.

V druhém směru vystupuje stát ochranným zákonodárstvím (pojišťováním pro případ nemoci, úrazu, po případě nezaměstnanosti, invalidity a stáří, zákonným stanovením maxi-

mální doby pracovní, nuceným klidem nedělním; země a obec sprostředkovatelnami práce, veřejnými nemocnicemi, opatrovnami, útulky pro mládež, jichž rodiče jsou v práci mimo dům, a pod.). Při tom předpisy zákonné jsou toho donucovacího rázu, že se každá úmluva, proti jejich předpisům uzavřená, prohlašuje po zákonu za neplatnou.

Čtvrtý typ pracovního poměru, řízený panující mocí, jest hlavně u zřízení a úřednictva veřejných korporací a státu. Zde vstupuje pracovník do pracovního poměru dobrovolně, může také z něho vystoupit, nemá však během jeho trvání ani sám, ani se svými druhy nijakého vlivu na pracovní poměr. Ten upravován je předpisy, nařízenými platnými pro všechny nebo pro jisté kategorie. Při soukromých podnicích vidíme stejný poměr u drah a lodí. Protiváhou tohoto vzdání se vlivu na obsah služební smlouvy jest stálost zaměstnání, přiměřená mzda, zaopatření pro případ neschopnosti k práci, event. pro případ stáří.

Ovšem vedle toho také tyto veřejné korporace a podniky zaměstnávají úředníky i dělníky čistě smluvní. Tak vidíme u státu na př. smluvní inženýry, ví-li se, že po provedení nějaké velké práce (na př. kanalisace Labe) nebude pro ně zaměstnání, zřízení potravní daně pražské, ježto se neví, jak dlouho obec bude mít daň v pachtu, nádeníky na drahách a pod. Avšak i zde nahražován jest obsah smlouvy služební jednostranými, od zaměstnavatele dávanými instrukcemi a liší se poměr těchto pracovníků tím, že není trvalý, na celý život jejich uzavřený, že není veřejná korporace vázána trvale, nýbrž také ona může poměr služební výpovědí rozvázat, což pravidelně u ostatních úředníků a zřízců není, leč v případě hrubého porušení povinností, po předchozím disciplinárním nebo trestním řízení. Zda-li tento pracovní poměr bude se rozmáhati a zda-li tento poměr jest způsobilý nahraditi iniciativu soukromého podnikání a soukromého úřednictva, je dosud nejisto.⁸⁾

⁸⁾ V Rakousku viděli jsme v posledních letech, že celá řada vysokých úředníků ministeriálních, i sekčních šéfů, přešla do služeb soukromých již proto, že jim soukromé podniky — vzhledem k znalostem jejich — mohly nabídnout až čtyřikrát tak veliké služné jako stát, který musí vydržovati veliké množství úředníků poměrně dobře placených, z nichž veliké procento pracuje jen to, co je minimálně nutno, a postupují v příjmech svých automaticky, ač jejich výkonnost neroste. Tím ovšem

Výkonnost pracovní jest skutečný hospodářský výsledek práce. V celém státě posuzována závisí na tom, mnoho-li lidí je v pracovním stáří, na poměru pohlaví, na stupni znalosti a ovládnutí přírody, na podnebí, na duševních i tělesných vlastnostech obyvatelstva, temperamentu, výši výrobních znalostí, školství obecném i odborném, stupni vědeckém, na názorech mravních, společenské organizaci čili na všeobecných podmínkách, o nichž jsme shora již mluvili. Ale tyto podmínky nedať se přesně vyjádřiti, nejvýše srovnáním typů jednotlivých národů.

Daleko účelněji lze zkoumati výkonnost práce obyčejné, tělesné, výkonné, při níž tři známky budou rozhodující: 1. přízpůsobení dělníka k postupu pracovnímu tak, aby každý byl postaven k práci, pro niž nejlépe se hodí, tedy dobrá dělba práce; 2. přízpůsobení práce technickým a osobním podmínkám pracovním; 3. docílení nejvyšší výkonnosti bez poškození zdraví a životní síly dělníka.

Tyto tři podmínky jsou tím důležitější, čím rychleji postupy výrobní se mění a měnití musí nejenom proto, že jest to zájem podnikatele, nýbrž také proto, že cena práce vzrůstá a obnáší v některých oborech až 80% veškerých nákladů. Čím více stoupá u dělníků jejich spotřeba kvantitativně a kvalitativně čili čím větší jest jejich míra životní (standard of life), tím více stoupá mzda a musí stoupnouti výkonnost práce (ať zvýšením pracovní výkonnosti dělníků nebo zlepšením techniky).

Dobrá dělba práce značí skutečné zužitkování zručnosti dělníkových, jisté zmechanisování práce a jistotu, přesnost výroby, odstranění nezdařené práce, která také psychologicky nepříjemně působí na dělníka. K sázecímu stroji posadí podnikatel jen inteligentního sazeče s dobrou pamětí pro přečtený

náklad na práci úřednickou v celku roste, nepoměrně s výkonností. Tento stesk objevuje se nyní čím dále častěji ve všech oborech veřejné správy a u státních podniků (na př. železnic) a mimo to stesk na nepoměrnou režii proti soukromým drahám a nepatrné zisky. Úřednická otázka v tomto směru již se všude hlásí a je jen její řešení odkládáno z důvodů politické moci úřednictva. Kde se přistupuje k reformám, děje se to zpravidla na úkor oněch kategorií, jež mají vyšší předběžné vzdělání, ve prospěch oněch početně větších kategorií a hlasovacím právem silnějších (srovnej zákon o úřednické pragmatice v Rakousku).

rukopis, hybnými prsty a rychlostí reprodukce, stroje dá čistiti mechanikovi, nepoužije k tomu sazečské síly, k ozdobné sazbě akcidenční neb insertní toho, kdo má umělecký smysl, k barvo-tisku, kdo má dobré oko pro barvy atd.; kde je potřebí tělesné síly, muže silného, kde rychlosti v přizpůsobování, muže ener-gického a pružného ducha atd.

Nejspornější ovšem vždy zůstane podmínka třetí, hlavně co do délky pracovní doby a výše mzdy. Jisto jest, že zkrácení doby pracovní dle pozorování v Anglii přineslo zvýšení pracovní výkonnosti, takže dělník vykonal nejenom tolik než dříve za delší doby pracovní, nýbrž lépe a podnikatel na všeobecné režii (světlo, teplo, dozor atd.) ušetřil. Je jisto, že při dlouhé vyčerpávající době pracovní poslední hodiny jsou nevýrobní (málo výroby a chybná výroba) a že dlouhá doba pracovní znemožňuje, aby dělník nahradil vynaloženou sílu, přijde mdlý a také první hodiny stávají se méně výrobními. Při zkrácení doby pracovní bude však vždy záležeti na tom, jak použije dělník volného času a je-li tak vyspělý, aby měl snahu obnoviti plně vynaloženou na práci tělesnou energii, viděl svůj zájem v rozkvětu průmyslu, v němž pracuje a pokládá za svoji povinnost pracovati s veškerou energií. Jestliže v Anglii továrníci zaváděli hřiště sportovní, knihovny, lázně a podobné a poskytovali tím dělníku příležitost k účelnému užití hodin odpočinku, vytahovali ho ze zakouřených hospod na zdravý vzduch, dostali dávno tyto náklady vráceny ve zdravém, osvěženém dělnictvu. Tam ovšem, kde se zkrácení doby pracovní pokládá za prostředek, aby zaměstnáno bylo více děl-nictva, čili předpokládá-li se, že zkrácení doby pracovní zmenší výkon, kde zkrácení doby pracovní má znemožniti novou tech-niku tím, že by se nevyplácela, kde používá se zkrácení doby pracovní k hledání vedlejších zaměstnání (na př. při úřednictvu s jednoduchou frekvencí), kde zkrácené doby pracovní použije se k sezení v hostincích, tam ještě nedostoupilo celkové pojímání otázky takové výše, aby neohrožovalo výkonnost průmyslu.

Stejně má se to s vyšší mzdou. Nízká mzda stlačuje životní míru dělníkovu, činí z něho méně způsobilého spotřebitele výrobků, ztěžuje nahrazování vynaložené energie. Je-li zvýšení jejího použito k tomu, aby byl dělník i jeho dorost lépe živen — pak ovšem se nahradí náklad zvýšený v lepší způsobilosti pracovní a ve zvýšeném odbytu výrobků doma. Použije-li se však

zvýšení k tomu, aby v požitcích byl přírůstek příjmů utracen, nebo žádá-li se vysoká mzda, aby se nevyplácela strojevá výroba (na př. pokus v knihtisku proti sázecím strojům), pak má význam národohospodářsky škodlivý. Vždycky bude tedy na výši kulturní a vlastnostech povahy dělnictva záviseti úspěšnost takových opatření a nedají se prostě anglické zkušenosti přenášeti na každé hospodářství. Snaha zkrátiti pracovní dobu a zvýšiti mzdu zde zůstane, ale agitace pro ni musí jíti ruku v ruce s povznášením kulturní vyspělosti a smyslu pro povinnost a řádný život mezi dělnictvem, nemá-li její skutečnými ochuditi výdělkovou základnu dělnictva i rozvoj průmyslu a obchodu.

Jisto jest, že pracovní doba musí býti menší a mzda větší, čím větší usilovnost (intensitu) práce vyžaduje technika výrobní a s čím větší usilovností tato práce se koná. Není proto také pravděpodobno, že by zkrácení pracovní doby bylo provedeno všeobecně, u všech zaměstnání najednou. Tam, kde pozornost a pracovní síla dělníkova je stále napjata, je vyčerpání její rychlejší, než tam, kde musí čekati na připravení materiálu (na př. kovář na rozžhavení podkovy, malíř na zaschnutí barvy a pod.), kde je tedy práce přerušována, jako u mnohých řemeslně provozovaných živností, než při výrobě strojevé. Snižování doby pracovní i výše mzdy mají tedy svoje hranice dané výrobností (produktivitou) a výnosností (rentabilitou).

Moderní organisace výroby spočívající nejen na dělbě práce, t. j. aby dělník dle své znalosti vyrobil určitý výrobek, nýbrž také na rozdělení výrobku na řadu součástí, které teprve dohromady dávají výrobek (špendlíkovou hlavičku dělají jedni, špendlíky druzí, nasazování třetí; krouhání sirek jedni, parafinování druzí, namáčení hlaviček třetí, plnění čtvrtí), tedy rozdělení celkové komplikované práce na řadu úkonů srovnaně jednoduchých, působí neobyčejné zvýšení výroby, ale má za následek zaměstnávání nevyučených dělníků, žen, dětí, poněvadž tak jednoduchý úkon rychle se každý naučí. Dělník docílí sice neobyčejné zručnosti, ale také neobyčejně jednostranné, práce jest úmorná svojí jednotvárností, mizí stále více ti, kteří by měli celého živnostenského vzdělání. Naproti tomu jest zde výhoda, že přechod z jednoho zaměstnání do jiného

je usnadněn, takže při krizi v jednom odboru může nalézt zaměstnání ve zkvétajícím odboru jiném.⁹⁾

Rozložení výrobního postupu souvisí s celou technikou výrobní a nedá se odstraniti a nedají se také některé důsledky jeho změnit. Jen výstřelky (práce žen a dětí) dají se obmeziti a to také valnou měrou se nyní děje zákonodárstvím ochranným.

Rozložení výrobního postupu nedá se odstraniti také proto, že jest základem rozvoje strojů, které pracují práci rozloženou na jednotlivé části. Čím tento díl práce jest jednodušší, tím spíše lze nalézt nástroj pomocný a v důsledku neživou silou poháněný stroj. Poněvadž stroje část lidské práce přebírají, zbývá na člověka jen část práce na výrobku a dozor na stroj. Stroj je tedy osvobozením člověka od práce. Poněvadž však neobyčejně výrobu zlaciní a mnoho výrobků vyrobí, zdvihne se potřeba, neboť věci, které lidskou prací vyrobené byly drahé, jsou nyní zlaciněny a přístupny daleko většímu, nežámožnějšímu počtu lidí. Zavedení strojů nahrazujících lidskou práci mělo za následek bezprostřední ztrátu zaměstnání pro mnoho dělníků a zhoršení postavení dělníků pracujících se stroji. Počáteční nezaměstnanost se ovšem vyrovná tím, že jest potřebí více dělníků k výrobě strojů, stoupající potřeba zlaciněných výrobků vyvolá zvětšení výroby a tím větší zaměstnání dělníků, poněvadž stroj vede k velkovýrobě, vznikne větší potřeba sil v obchodě, dopravě atd. Ovšem toto vyrovnávání bude bolestné přece, poněvadž poptávka po práci se nedostaví hned a ne v odborech, v nichž dělník je vyškolen, a ne po školené práci.

V tom je právě újma pro dělníka, že stroj umožňuje zaměstnání neškolených sil, žen a dětí, k nimž podnikatel sáhne, aby si brzo amortisoval náklad na stroje, právě tak, jako bude se snažiti prodloužiti dobu pracovní, což při zvýšené úsilovnosti práce při stroji jest dalším zhoršením postavení dělníkova. Odboj proti strojům a těmto jejich následkům byl a bude marný, poněvadž právě při jejich zavedení uvolní se pracovní síly a je nabídka práce velmi zvýšena. Proto doba zavedení stroje výroby byla vždy dobou

⁹⁾ Vysvětliti na příklad, že v Americe přistěhovalce nějaký pracoval v nejrozmanitějších odborech, dá se jen tím, že veliké rozložení pracovního výkonu velice usnadňovalo přechod.

nouze a svízeli pro dělnické a řemeslné vrstvy, a různá zákonodárná opatření mohla mít snad význam úlevy, docílení pomalejšího přechodu a tím snadnější přizpůsobování se novým poměrům, ale zarazití vývoj nemohla. Dnes ovšem se již věci ty tak necítí. Stroje jsou nyní takové dokonalosti a přesnosti, že k jejich obsluze potřebí jest školených dělníků. Stroji nahrazuje se práce neškolená, ale obsluhu strojů musejí konati školení, kvalifikovaní dělníci. Mimo to jsou nyní stroje tak rozšířeny, že jimi vlastně ruční práce již téměř nemůže býti vytlačována.

Stroje značí jinou organizaci výroby. Representují samy velký kapitál, zvětšující výrobu, vyžadují většího množství surovin, čili přímo ženou vývoj k velkovýrobě.

Stroje tedy zlacňují výrobky, jednak mění poměry dělnické, jednak vedou k organizaci výroby ve velkém. Tato trojí změna valí se ovšem dále. Zevšeobecnění jistého výrobku vyvolává nové zvyky a potřeby, vyvolání velkovýroby vzdaluje výrobek od konsumenta, musí zde býti ti, kdož ho dopraví na místo potřeby (dopravní prostředky) a ti, kdož sprostředkují mezi výrobcem a spotřebitelem (tržba).

Vidíme tedy, že jsou pro použití pracovní síly v národním hospodářství jisté hranice. Závisí totiž použití od půdy a způsobu hospodaření na ní (pastviny, lukaření, orba, pěstění průmyslových plodin, zahradnictví, hornictví na denním díle, v šachtách atd.) od velikosti a způsobu kapitálu užitého ve výrobě (malozávod — velkozávod, řemeslná ruční výroba — strojní výroba ve velkém, přímé spojení se spotřebou — vzdálenost od spotřebitelů; práce na zakázku — práce pro trh) od organizace a techniky výroby a oběhu statků.

Dle toho lze také hospodářskou práci dělit: 1. na práci výrobní a v ní opět na práci výroby prvotné, kterou s pomocí sil přírodních nové látky dobýváme, a na práci průmyslovou, kterou látky přírodní pro lidskou potřebu dále se upravují; 2. na práci oběhovou, kterými se výrobky k spotřebiteli dostávají (tržba, doprava); 3. na osobní výkony nebo služby, 4. na činnosti, jimiž hospodářsky užitečné objevy a nálezy se uskutečňují (práce vynálezců, chemiků, geologů atd.). Tyto věcné podmínky nejsou však v oběhové hospodářství jedinými, na nichž použití pracovní síly záleží.

Musí zde mimo to býti ještě možnost odbytu, čili poptávka po výrobcích.

Ona dodává popud ke zvýšení neb snížení výroby a udává také její směr. Zvýšená poptávka přivodí zvýšenou výrobu a zvýšenou potřebu pracovních sil ovšem jen tehdy, jestliže také jiných činitelů jest dostatečné množství (půda, kapitál), poněvadž práce jest jen jedním činitelem výrobním. Zmenšená poptávka nebo úplné pominutí poptávky vede ke krizi onoho druhu výroby, k nezaměstnanosti, jež bude tím větší, čím těžší je přechod z jednoho zaměstnání do druhého (ozdoby ženského šatu jsou na př. z černých korálů skleněných, moda se změnila a užívá se perleťových ozdob, moda se změnila a užívá se ozdob z prýmků; každá tato změna má za následek pro jeden obor krizi, pro druhý velikou zaměstnanost).

Také trh pracovní má svoji spojitost s celým hospodářstvím, také zde je konjunktura často rozhodující pro tvoření podmínek pracovních.

Proto různé mzdové zápasy končily často nezdarem na straně dělnické, že scházeli dělníkům přehled o celkovém stavu hospodářském v jistém odvětví.

Otázka nezaměstnanosti, která u dělnických vrstev dotýká se při hospodářské slabosti jednotlivců přímo existence, je předmětem pilných studií a snah po jejím zmírnění a hledí se odstraniti buď veřejnou péčí nebo svépomocí. Tak pojišťování dělnické pro případ nemoci, úrazu, neschopnosti ku práci a stáří snaží se odstraniti jeden druh příčin nezaměstnanosti, spočívající v tělesné nezpůsobilosti k práci; zařizování poptávacích, stravovacích okresních (v Čechách), veřejných burs práce hledí odstraniti nezaměstnanost plynoucí z toho, že nemá dělnictvo přehledu o příležitostech k práci; nouzové práce veřejné hledí odstraniti obzvláště přechodnou nezaměstnanost místní. K rozsáhlému pojišťování proti nezaměstnanosti vůbec dosud nedošlo. Vypomáhá se svépomocnými organizacemi dělnickými i zaměstnavatelskými. Dělnické z příspěvků nastřádaných platí podpory nezaměstnaným, zaměstnavatelské zmenšením počtu pracovních hodin, event. prací na sklad, hledí udržeti dělnictvu aspoň mzdy zmenšené v poměru ke zmenšení počtu týdenních hodin pracovních. Podrobnější vyličení a posouzení všech těchto snah náleží do národohospodářské politiky.

B. Země a půda.

Země jest již jako základna výroby důležitá. Od toho, kde se podnik nalézá, mnoho závisí. Má-li suroviny po ruce, hybnou sílu lacinou, vzdálenost nebo blízkost uhlí, vzdálenost nebo blízkost trhu, dokonalost dopravních prostředků, výše dopravních nákladů. Viděli jsme na př., že cukrovarské surovarny zakládány byly v řepných krajích, aby ušetřena byla doprava, viděli jsme dále úmluvy cukrovarů o obvodech čili rayonech, z nichž každý bude získávati cukrovku v okolí sobě nejbližším a nebude kupovati ve vzdálenějších nebo při velkostatkářských cukrovarcích, že jeden velkostatkář dodával svoji řípu z blízkých dvorů do cukrovaru druhého a tento ze svého panství do blízkého cukrovaru prvního velkostatkáře, aby uspořeno bylo na dovoze řípy a odpadků, viděli jsme pokus raffinerií o podobné rayonování nákupu surového cukru, které skončilo skupováním surovarnic, vidíme, jak kanalisace Labe, jež přinesla by lacinou dopravu uhlí i surového cukru po vodě, je zájmem východočeského cukrovarství, vidíme snahy po přeložení hlavního trhu na cukr z Ústí n. L. do Mělníka, blíže ke středu cukrovarských podniků, přeložení domažlické raffinerie na Mělník, čímž nová vodní dráha labská a vltavská byla vzata v počet.

Čím dražší jest zboží, které má býti dopraveno, a čím menší má objem, tím padají méně na váhu dopravní náklady. Proto u laciných a objemných surovin jde průmysl k nim (sušárny na čekanku v místě pěstování a sušený polotovar vozí se do továren), pily poblíže lesů (není-li možná doprava vodní), vápenice u vápenných lomů, cihelny u nalezišť hlíny; dává přednost kamennému uhlí, je-li dopravní náklad na metrický cent stejný jako u metrického centu hnědého atd. Blízkost přírodních sil byla na př. příčinou rozvoje průmyslu severočeského (laciné, hojné a stálé vodní síly, čistá voda pro papírnickví, uhlí v severozápadních Čechách a na Plzeňsku).

Možnost odbytu místního je poměrně skrovná, týče se hlavně výrobků pro potřeby přizpůsobených vkusu jedinců, jich potřebě a zálibě (krejčovství, obuvnictví zakázkové a pod.), dále výrobků, které nesnesou dlouhého transportu, jako maso, pečivo, dále staveb. Pro tyto druhy výroby bude tedy rozhodujícím nevyhnutelný, rychlý a stálý styk se spotřebitelem.

Pro zemědělskou výrobu jest půda hlavním činitelem. Pro tuto výrobu sestavil v. Thünen závislost na trhu ve formě předpokladu státu, úplně ode všeho odloučeného, úplně roviny, se stejnou půdou, podnebím a se spotřebním střediskem právě uprostřed. Cena obilí v tomto středisku dle poptávky bude určitá bez ohledu na to, kde obilí vyrobeno bylo a tuto cenu dostane ten, kdo nemá dopravních výloh, jako ten, kdo musí platiti dopravu, takže vzdálenější dostane po odpočtení výloh dopravních za obilí méně než bližší. Z toho plyne, že se bude okolo střediska rozprostíratí zemědělská výroba v kruzích. V prvním nejbližším bude nejpronikavější (zahradnictví, zelinářství, mlékaření), druhý kruh lesnictví (pro těžkou dopravu výrobků), pak tři kruhy, v nichž pěstuje se obilí, šestý kruh chov dobytka (máslaření, sýrašství) a konečně nejvýše bude se řídké obyvatelstvo v lesích živiti lovem.

Toto schema uvádíme zde proto, aby byl zřejmý vliv dopravních nákladů na výrobu. Jisto jest, že nejbližší mají výhodu, mají zvláštní důchod jen polohou svých pozemků, důchod, který přejde do ceny pozemků, jsou-li prodávány, o čemž později promluvíme.

K Thünenovým kruhům přimysleme si, že na jedné straně bude zřízen splavný kanál směrem ke středisku spotřeby. Jak se hned všechny kruhy zprohýbají! Ined rozšíří se v pořadí řeky první kruh, druhý bude snad zatlačen až na místo šestého a část jeho místa a místa pátého kruhu zaujme pěstování obilí. A tato novota laciné dopravy bude míti za následek nejenom zvětšení důchodu těch, kdož jsou poblíž kanálu, nýbrž zvýšenou nabídku, snížení ceny výrobků, zmenšení důchodu privilegovaných kruhů blízkých, eventuelně jejich stlačení blíže ke středu. A stejný zjev uvidíme při vystavění dráhy, která zlaciní dopravu.

Při výrobě, u níž mzda tvoří velikou část nákladu, nemůže býti za místo podniků voleno místo s řídkým obyvatelstvem. Naopak bude vyhledáváno místo tam, kde obyvatelstvo jest hojné a kde byl eventuelně druh práce dříve buď řemeslné, neb domácí konán, takže dostane se dělnictvo cvičené, tak na př. továrny na sukna v Liberci, v Humpolci, na Počátecku, mechanické tkalcovny v Podkrkonoší a Orlických horách. Průmysl proto směřuje pak do průmyslových středisek, poněvadž

zde trh pracovní jest největší, výběr možný bez stěhovacích výloh dělnictva.

Země jakožto stanoviště výroby bude mít asi tento vliv: při zemědělství budou v platnosti Thünenovy kruhy okolo velkých společných středisk, ovšem upravené dle dopravních prostředků a dle různosti jakosti půdy, výškových a povětrnostních poměrů, na něž nebrán zřetel při pouhém obrazci Thünenově; průmysl, odkázaný na přímý styk se spotřebitelem, bude se usazovati ve středisku spotřebním a v nejbližším okolí; průmysl, který zpracovává suroviny laciné nebo objemné a těžko dopravitelné, nebo potřebuje mnoho topiva, s oblibou usadí se u těchto lútek (tak sklárny v lesích, pokud se topilo dřívím, koksárny u dolů uhelných); průmysl, u něhož lidská práce hraje velkou roli, půjde do kraje, kde najde pracovní síly, do průmyslového střediska, kde je velký pracovní trh.

Proto jednotlivé části země mají jisté výhody pro některou výrobu. Rozmůže-li se tato výroba, dostane se majitelům půdy potřebné pro průmyslový podnik, pro nová obytná stavení atd. ve zvýšené ceně půdy zisku bez zásluhy, jen na základě této souvislosti hospodářských jevů čili konjunktury a pozemky stávají se předmětem zdražování, prodej jejich se zdržuje, poněvadž se počítá, spekuluje na stoupnutí ceny. To ovšem vyvolává jednak stěhování průmyslu, potřebujícího velké plochy (dvory, přezemní dílny atd.) dále na periferii, nutí dělníky, aby bydlili daleko od stanoviště své práce, poněvadž čimže stoupají. A tyto zjevy vedly k celému hnutí po reformě, o němž promluvíme v části o hodnotě, v souvislosti s rentou pozemkovou.

Tyto přírodní a obyvatelské podmínky stanoviště závodu působí také na organizaci výroby buď soustředivým (centralisačním) nebo rozstředivým (decentralisačním) způsobem.

Továrna na cikoriku kupuje sušenou čekanku a řípu, ne zřizuje sama sušáren, kupuje polotovary, poněvadž by musila mít mnoho malých sušáren v místech pěstování čekanky; rafinerie cukrovarské, lihovarské kupují z těchto důvodů surový cukr a lih; strojírna má buď svoji slévárnu, nebo dává odlévat speciálním továrnám dle toho, co je pro ni výhodnější. Při tom umístí snad část svého závodu na výrobu polotovarů v jiném místě, kde jsou lacinější pracovní síly, menší přírůžky, lacinější pozemky, jestliže dopravní náklady polotovarů do hlavní

továrny budou nižší než náklady, které by vznikly, kdyby přičlenila fabrikaci k hlavnímu závodu.

Země jako základ výroby prvotné. Půda jest základem zemědělské a lesnické výroby, poněvadž látky, které v plodinách vydá, mohou jí býti zase nahrazeny. Pro zemědělství jest tedy půda samostatným a hlavním činitelem, a to takovým, že pro všecku výrobu vedle práce jest konečným pramenem všech statků. Země jest však také pramenem látek, které se nahraditi nedají, surovin pro výrobu, ať již to jsou rudy, nebo uhlí, kámen, hlína, písek, kaolin atd. Za účelem hospodářství zemědělského a lesnického půdu vzděláváme kypřením, zavlažováním, hnojením jí vydané látky nahraňujeme. Horniny a zeminy ze země dobýváme, abychom je dále zpracovali. Nahraňovati je nemůžeme, poněvadž právě účel dobývání surovin jest zpracování jejich na jiné věci, jiného složení nebo spojení jich s jinými věcmi, tedy úplná přeměna hmoty. Ovšem i zde části dobytých surovin v jiné formě dostávají se zemi zpět (popel z uhlí, strusky z rud, vápno k hnojení a pod.), tím však nenahraňujeme surovin, které jsme dobyli, abychom je znova dobývatí mohli.

Přihlédneme-li nejprve k zemědělství a lesnictví, vidíme, že jejich výroba jest omezena půdou a že může býti rozmnožena jen do jisté míry, takže rozmnoží-li se obyvatelstvo, nestačí k výživě jeho hospodářské plodiny jeho oblasti a musí mu býti dováženy z ciziny.

Závislost výroby zemědělské na přírodě spočívá v podstatě v tom, že půda je tvořícím činitelem, látky v plodiny přeměňujícím a člověk jen napomáhajícím. Teplota přírodní, světlo, spodina půdy, složení půdy samo, voda v půdě, srážky a jejich rozdělení, doba, kdy vůbec růst je možný, jsou podmínky dané, jen nepatrně měnlivé prací lidskou. Na horské půdě mohu pěstovati les nebo luka, na širé rovině písečné nemohu pěstovati zeleninu. V krajích, kde trvá období růstu (doba, v níž je tolik tepla, že je růst možný) dva měsíce, budu jinak hospodařit než v krajině, kde je pět měsíců, v kraji, kde je sedmiměsíční období růstu (vegetace), bude možna dvojí žeň, v Argentině, kde vůbec růst úplně nepřestává, je pastva celý rok.

Rostlina k svému vzrůstu potřebuje výživných látek a vody v půdě, kyslíku a kyseliny uhličité ve vzduchu, světla a tepla.* Tyto podmínky všecky musí však býti v jistém poměru, ne-

jenom klesnutí pod nejmenší potřebu (minimum) škodí, nýbrž také stoupnutí nad míru nejvyšší (maximum), a výsledek sklízne závisí od toho, zdali v celém období růstu a zrání byly podmínky příznivé či nepříznivé. Na to má člověk poměrně malý vliv. Zavodňováním a odvodňováním může upravovati vodu v půdě, může rozmnožiti živiny půdy hnojením, vylehčiti těžké, těžší prstí opatřiti lehké, písčité půdy, voliti semeno dle povahy půdy, střídati osev, sítí plodiny, které berou potravu z hloubky (jetel) a zlepšují tím půdu, odstraňovati plevel a pod. Tedy prací a vynaloženým kapitálem dá se zvýšiti výnos půdy. Poněvadž v kulturních zemích půda jest již zabrána, vzdělána, závisí možnost zvýšení produkce jen od těchto dvou činitelů. Zvýšiti tento výnos lze hospodářsky až do jistého bodu, kdy vynaložený kapitál a práce nepřinese takového zvýšení výnosu, aby tyto nové náklady byly kryty. Vynakládá-li se ještě více, tu výnos klesá, neboť na půdě nemůže při pěstění obilí vyrůstí více, než určité množství stébel a klasů, které dají určité množství obilí při jistém nákladu práce a kapitálu. Jestliže jsem dosáhl největšího možného počtu klasů a nejmenší jejich velikosti, musí býti každý další náklad na jejich zvětšení nehospodářský, zvyšuje náklady bez zvýšení hrubého výnosu, čili výnos půdy klesá. Těto poruše říkáme zákon o klesajícím výnosu půdy.

Ovšem, kdy tento bod nastane, nezávisí v obchodovém hospodářství suad od tohoto množství, nýbrž od toho, mnoho-li za obilí stržím a mnoho-li jsem měl výrobních nákladů. Bude-li cena obilí nízká, náklady vysoké, počne shora vyznačený zákon o klesajícím výnosu půdy působiti dříve (nevyplatí se, nerentuje se obdělávati horší půdy, do nichž musím vložití mnoho práce, mnoho kapitálu — hnojiva, opotřebování strojů atd. — a peněžitý výnos tím nezvýším, jen na lepších půdách vyplatí se usilovné, intenzivní hospodaření). Ovšem i tu bude hospodář hledět přejíti k plodinám, dávajícím lepší výnos, spojití hospodářství s průmyslem nějakým (na př. vinopalnou k zužitkování bramborů), s dobytčářstvím a pod., aby celkový výnos hospodářství pozvedl. Jestliže náklady výrobní klesnou tím, že stroje se zlevní, uměla hnojiva zlacnějí (na př. objevení čilského ledku, vynález Thomasovy strusky), zlepší se osivo, odvodnění a zavodnění je umožněno, sráží se mzda, bude posunut bod klesajícího výnosu

výše, poněvadž učiním-li náklad peněžně stejný, zpracuji půdu lépe a dostanu více plodin a při stejné ceně tedy více peněz při stejných nákladech. Totéž nastane, stouply-li ceny plodin, ovšem hospodářsky, to jest dle zásady o poptávce a nabídce.

Při tom ovšem hoření hranice, až kam výnosnost půdy může jíti, zůstává v platnosti, jen pohyb bodu, kdy začne působiti, se mění. Že tomu jest skutečně tak, vidíme již z toho, že v zemích s hustým obyvatelstvím, se cly agrárními, s vysokými cenami obilí a plodin, musí se dovážeti obilí a jiné výrobky z ciziny, že nelze výnos půdy stupňovati do nekonečna. Pokud země jest předmětem dobývání nenahraditelných látek, není snad jen základnou výroby, nýbrž z ní přímo dostává se výrobek. Těchto výrobků jest omezené množství, ale člověk potřebuje jen kapitál a práci, aby si je osvojil, není potřeba spolupůsobení přírody. Proto dobývání těchto látek má ráz průmyslový, nikoli zemědělský. Poněvadž se tyto látky přirozeně zemi nevracejí a jsou v množství omezeném na zemi, může dojíti v některých k vyčerpání.¹⁰⁾

C. Kapitál.

Druhý věcný činitel výrobní jest kapitál. Jest sice sporno, zdali také půda náleží do kapitálu výrobního a jsou národní hospodáři, kteří ji tam počítají z toho důvodu, že jest již v kulturních zemích plně rozdělena a prací lidskou tak upravena, změněna, zdokonalena, že jest již také výrobním prostředkem, u něhož lidská práce daleko více na váhu padá, než tomu bylo kdysi. Avšak vždy zůstanou velmi podstatné rozdíly mezi půdou a kapitálem, vliv přírodních sil na vyrobení plodin bude přece vždy hlavním činitelem, půda zůstane zde trvale, je

¹⁰⁾ Geologický kongres roku 1910 zabýval se po té stránce otázkou železa a došel k tomu, že železné rudy zjištěné je na světě 22.408 mil. tun, z níž dá se vyrobiti 10.000 mil. tun železa. Roční spotřeba železa činila r. 1909 60 mil. tun, připočteme-li vždy roční přírůstek spotřeby dle let minulých, stačilo by toto množství asi na 60 let. Ovšem množství nezjištěných rud železných ve známých územích dá se odhadovati na 123.000 mil. tun a mimo to je zde vnitřní Afrika a Čína se svými zásobami. Ale jisto jest, že se bude musit přikročit k zpracování méně cenných rud a pod.

co do množství nerozmnožitelna; je zde dána, kdežto výrobní prostředky movité výrobou buď zaniknou nebo se opotřebováním spotřebují, jsou rozmnožitelné, přenositelné, vznikají teprve prací lidskou. Tyto rozdíly mají přirozeně vliv na to, jak půda s jedné, kapitál s druhé strany v hospodářských vztazích se jeví a setrváváme proto při tomto rozlišování mezi půdou a movitými (nebo člověkem s půdou spojenými) výrobními prostředky čili kapitálem.

Tento kapitál nazýváme výrobním a náležejí sem stroje, nástroje, suroviny, topivo, tovární budovy, kuchyňské nářadí, jak o tom v části úvodní jsme mluvili.

Tento kapitál bude zde bez ohledu na to, kdo s ním hospodáří, kdo je jeho vlastníkem, bude zde ať již organisace spočívá na soukromém či společenském vlastnictví, ať jde o uzavřené domácnostní či obchodové hospodářství, čili kapitál tento jest nutností, kategorií hospodářskou.

Shora jsme však již vylíčili, že v obchodovém hospodářství hospodářská činnost směřuje k výdělku (až na výjimky, kdy směřuje přímo k spotřebě [kuchyně v domácnosti, šití prádla atd. pro vlastní rodinu]) a dělba práce tvoří nové výdělkové činnosti, při nichž nové statky se nevyrábějí. Obchodové hospodářství předpokládá pak zavedení peněz a přepočítání všech hodnot a cen na peníze. Výdělkové činnosti věnuje se tedy část jmění hospodáře, která není určena k spotřebě, a tuto pro výdělkovou činnost určenou část jmění jmenujeme kapitálem výdělkovým (nebo také těžebným, že pomocí něho se těží; tak Bráf), který v sobě zahrnuje jednak kapitál výrobní, jednak kapitál k provedení oběhu statků, k dosažení výdělku nutný (skladiště, peníze potřebné pro prodej na úvěr), nebo u výdělečných zaměstnání, kde se nevyrábějí nové statky, jen tento druhý druh kapitálu (zásoby zboží u obchodníka; operační a jiné nástroje u lékaře, jeho ordinace síň, aby mohl konati výdělečné služby; kancelář u advokáta a notáře; vozy a koně u povozníka; vozík u veřejného posluhy atd.). Jmением rozumíme souhrn veškerých hmotných statků a hospodářských oprávnění, nalézajících se v plném vlastnictví nebo panství hospodáře.

Vedle statků a oprávnění, která jsou v plném vlastnictví hospodářově, jsou totiž také jměním ony statky a oprávnění, které do panství hospodářova, do jeho dispozice jsou postou-

peny na čas od jiného hospodáře (propůjčení patentu na řadu let, zápůjčka peněžítá, půjčka nástrojů a strojů, nájem továrny, hospodářství na řadu let) za určitou úplatu a s povinností statky vrátiti buď tytéž, které byly půjčeny neb pronajaty, neb vrátiti stejné množství statků téže jakosti (zápůjčka peněžní).

Ona část jmění, která určena jest k výrobní činnosti, slove jměním výrobním a tvoří kapitál výrobní.

Kapitál výrobní zajišťuje možnost a stálost výroby, zvětšuje a zdokonaluje výrobní výsledky tím, že lidskou práci znásobuje (obyčejná páka neb kladka značí zvětšení tělesné síly člověka, šíp vystřelený z luku zvětšuje sílu člověka na vzdálenost) a činí přesnější (nástroj, stroj proti ruční práci), uchovává výsledek výrobní činnosti, chrání ho před zkázou, udržuje statky (sýpky, skladiště, chladírny, konzervování zkáze podléhajících statků) a tím působí na stejnoměrnost nabídky (výrobce může s prodejem sečkat, spotřebitel může využít velké nabídky a klesnutí cen k provedení zásobení).

Jmění, věnované výrobní a výdělkové činnosti, nebo kde není výrobní činnosti, jen činnosti výdělkové, tvoří jmění výdělkové či kapitál výdělkový (či těžební). Poněvadž pak výdělková činnost provádí se v podniku od podnikatele, mluvíme o kapitálu podnikatelském, který hospodář určil k tomu, aby mu přinesl podnikatelský zisk. Tento kapitál může býti buď vlastní nebo vypůjčený, kde svěří mi jiný vlastník za odměnu (úrok) svůj kapitál, abych já užil ho k výdělečné činnosti.

Kapitál výdělkový mohli bychom dělití dle podniku, pro něž je určen, na zemědělský, průmyslový, obchodní, finanční.

Důležitější jest však rozdělení na kapitál stálý a oběžný. Stálým jmenujeme onen kapitál, který jest na podnik trvale vázán a jen se při provozování opotřebuje (tovární budova, stroje, vozy, potahy, koleje, telefon; lékařské náčiní a nábytek v ordináční síni, knihovna lékařova; psací stroje, nábytek, odborná knihovna advokátova atd., dále patenty platné na určitou řadu let, autorská práva koupená nakladatelem a pod.). Oběžným kapitálem jsou statky, které se v jedné periodě výrobní neb výdělkové spotřebují nebo obrátí (suroviny, topivo, pomocné látky, jež se zničí a dají nový výrobek zvýšené hodnoty, do něhož se vtělí; zásoba zboží u obchodníka, která prodejem přemění se na peníze, za něž nové zásoby se nakoupí).

Tento rozdíl mezi kapitálem stálým a oběžným má důležitost při počítání nákladů výrobních. Kdežto oběžný kapitál, jenž vtělil se do výroben, neb zničen byl při výrobě (uhlí) musí býti počítán do nákladu celý, stačí při kapitálu stálém počítati jen na to, oč byl opotřebován tak, abych mohl ho v řádném stavu udržovati (opravy provésti) a nashromáždit si fond, za který bych kapitál ten, až bude nepotřebný, jiným nahradil. Zde počítám tedy jen částku (kvotu) ceny kapitálu jako opotřebovací, uměřovací, amortisační částku (kvotu), kterou potřebuji obdržeti v ceně výrobku, abych ji mohl nashromáždit k obnově kapitálu stálého. U pozemků ovšem opotřebovací kvotu nahraďujeme přímo hnojením, kypřením atd. Jedná-li se o podnik, skládající se ze zásob nerozmnožitelných, které vybírám a nahraditi nemohu (lom, cihelna, doly na rudu neb uhlí), počítá se toto uměření také účetnický tím, že původní hodnotu v penězích vyjádřenou vezmu za základ a ročně dle těžby ji uměřuji neb do uměřovacího fondu ukládám, abych po vyčerpání kamene v lomu, uhlí v dole, jiné lomy nebo důl koupiti mohl.

Poměr mezi kapitálem stálým a oběžným jest důležitý také pro hybnost některého odvětví a pro snadnost přechodu k jiné výrobě. Čím větší převahu má kapitál stálý nad oběžným, tím těžší je změna v provozování, tím více jest jmění vázáno. Majitel strojů tkalcovny, v níž jest uložen veliký kapitál stálý, musí v případě, že není na zboží odbyt, továrnu zastavit, ale nemůže nějakou jinou výrobu započít, poněvadž peníze do továrny vložené nemůže uvolnit; nakladatel (faktor), který dodává přízi domácíým tkalcům ke zpracování, přejímaje od nich zboží, jež prodává, pracuje téměř jen s kapitálem oběžným, prodá při krizi hotové výrobky a poněvadž nebude nakupovati novou přízi (nebude nadále dávatí ji tkalcům do díla), stáhne kapitál a započne novou výrobu. Proto vidíme, že na př. při hromadném zboží, podléhajícím módě, je v oblibě toto nakladatelství domácíým pracovníkům (sekání korálů na ženské ozdoby šatů, výrobu perleťových knoflíků, prýmkařství, pletení vlasových sítěk atd.), poněvadž odvětví ta jsou modní, vzniknou s modou a zaniknou, když něco jiného do mody přijde, a proto hledí podnikatel, aby neměl mnoho kapitálu stálého, aby výroby mohl zanechatí bez ztráty kapitálu jen stažením oběžného kapitálu.

Velice důležitou vlastností kapitálu oběžného jest doba, v jaké se vrací, čili obrat kapitálu. U zemědělství je obrat jednou ročně, u lesnictví v periodách ještě delších, u zahrádnictví jest obrat již rychlejší, u průmyslu záleží při výrobní technice velmi mnoho na tom, jak rychle se obrací kapitál, je základem výpočtů či kalkulace cen. Toto urychlení obratu má nejenom za následek lepší využití výrobních prostředků, nýbrž také působí na délku úvěru a zmenšuje nejenom úvěrové riziko, nýbrž vůbec riziko výroby. Jestliže na výrobu potřebují čtyři měsíce, jest zde vždy větší nebezpečí, že ceny surovin, poptávka a potřeby klesnou, než trvá-li výroba čtyři neděle. Jestliže výroba piva způsobilého k výčepu trvá dva měsíce, musí pivovar již od března vařiti více pro letní měsíce a je vydán nebezpečí, že při deštivém, chladném létě bude míti ztráty; kdyby osvědčil se Nathanův způsob vaření piva a pivo toto bylo by k výčepu hotovo za týden, bude nejen stálý kapitál menší, obrat oběžného větší, ale také výrobní riziko menší. Výroba směřuje k tomu, zkrátiti co možno dobu výrobní a umožniti tím rychlejší obrat oběžného kapitálu.

Poněvadž pak zkrácením výroby je dána možnost s týmž stálým kapitálem vyrobiti více výrobků, případně z umořovací kvoty stálého kapitálu menší částka na jednotku výrobku, zboží vyrábí se laciněji a podnikatel se také může při rychlém obratu spokojiti s menším ziskem na jednotku připadajícímu než při obratu dlouhodobém.

V tom je také jeden důvod, proč se mezi továrníka-výrobce a spotřebitele vsunuje obchodník a zde velkoobchodník a obchodník v malém (detailista). Továrník prodá velkoobchodníku veliké množství zboží najednou a docílí tím daleko rychlejšího obratu a zbaví se rizika výrobního, což obojí má ve zvýšené míře, kdyby vyhledával detailisty, prodával po troškách, nebo dokonce prodával přímo spotřebitelům. (Pokud bude prodávati drobným obchodníkům nebo spotřebitelům, bude také žádati vyšší ceny, než když prodá zboží najednou, poněvadž obrat jde pomalu a výrobní riziko je značnější.) Také velkoobchodník bude prodávati se ziskem poměrně malým detailistům a teprve tito, majíce přímé riziko klesnutí cen, poptávky, zkázy zboží a pomalý obrat, připočtou do ceny tato nebezpečí.

Ze jmění výdělečného mohu si opatřiti výrobní kapitál, půdu i lidskou práci. Dělník, nemající jmění, prodává za

nozdou svoji pracovní sílu. Proto v hospodářství obchodovém jest jmění nejenom právni panství nad statky, nýbrž také hospodářská moc nakládati výrobními činiteli a výdělečnými prostředky dle své vůle.

Druhý druh jmění jest jmění spotřební a to buď užívací nebo užitečné. Není používáno k výdělkové činnosti, nýbrž k spotřebě statků buď zužitím jich (potraviny, uhlí v obytné místnosti spálené) neb užíváním jich (šaty, prádlo, nábytek v obytné místnosti a ložnici), obytný dům, vila, zahrada ozdobná nebo park a pod.). Při tom upozorňujeme, že celá řada předmětů bude kapitálem výrobním (ne výdělečným!) a teprve po jistém postupu stanou se jměním užítkovým nebo zužitným: kuchyňské náčiní, uhlí pro kuchyni určené, zásoby kuchyňské jsou výrobním jměním (kapitálem) a přemění se tím, že jídlo jest hotovo ve jmění zužitné; šicí stroj v domácnosti je výrobním kapitálem; plátno v zásobě pro potřebu domácnosti, nitě, jsou výrobním jměním domácnosti a stanou se užítivým jměním, když užije hospodyně prádlo pro některého člena rodiny.

Toto určení jednotlivých předmětů jmění se strany hospodáře jest rozhodující a může projíti jedna a táž věc několik určení po sobě a dle toho bude náležeti různým skupinám jmění. (Obchodník s potravinami má v krámě mouku na prodej — jmění výdělečné — z té dá své ženě část, aby z ní upekla koláče — tato část stane se jměním výrobním — z koláčů část přijde na krám do prodeje — jmění výdělečné — část na stůl k snědce — jmění zužitné.)

Jmění spotřební a všecko ostatní, jež není používáno k výdělečné činnosti ani přímo, ani nepřímo (že jinému je za plat propůjčeno) nazýváme mrtvým kapitálem. I mrtvého kapitálu může však býti použito k výdělkovým účelům, k poskytnutí úvěru, opatření si peněz úvěrem na př. hypoteční zápůjčkou na obyvací stavení neb vilu.

Formy jmění mohou býti:

1. hmotně statky (pozemky, výrobní kapitál, zásoby, statky užité a zužitné);

2. hotové peníze, zásoba peněžítá, nyní forma neobvyklá, vyjímaje potřebnou pokladni hotovost, jinak ukládají se do bank a peněžních ústavů a odtud se při potřebě vybírají. Tvoření pokladů čili thesaurace (z řeckého slova thesauros

= poklad) objevuje se jen v pohnutých dobách (před válkou, ve válce), kdy obyvatelstvo hledí si uschovati peníze z drahého kovu z obav před ztrátou. Thesaurace může velmi vážně ohrožovati hospodářský život, provádí-li se tím způsobem, že dokonce drobné a papírové peníze se schovávají, vybírají se z peněžních ústavů a ponechávají doma, jak jsme toho stále svědky.

3. Úhrn oprávnění, na něž zpravidla se vydávají listiny snadno převeditelné (akcie, zástavní listy, směnky, obligace) a snad na peníze přeměnitelné prodejem a dle této formy, na níž oprávnění lpí, nazýváme je cenné papíry čili efekty. Do úhrnu oprávnění náležejí také patenty, hypoteční pohledávky.

Cennými papíry rozšířil se velice úvěr proto, že jsou rozloženy na malé, snadno zcizitelné částky a může je nabýti i méně zámožný. Papíry tyto jsou buď spekulativní, t. j. majitel zúčastní se určitého podniku výdělkového, na př. akciové společnosti, a dostává díl zisku čili dividendu (z latinského slova *dividere* = dělití), rovnajíc se poměru, ve kterém je obnos, kterým se zúčastní na podniku onen jednotlivec, k celkovému kapitálu společnosti. (Má-li akciová společnost 4000 akcií po 500 korunách a tedy akciový kapitál 2 mil., jest ten, kdo má jednu akcii, zúčastněn na celkovém kapitále $\frac{1}{4000}$ a dostane $\frac{1}{4000}$ zisku.) Nese ovšem také ztrátu ve stejném poměru. Je tedy spolupodnikatelem.

Druhý druh cenných papírů jsou pevně zúročitelné papíry (zástavní listy, obligace, státní dluhopisy a pod.), kde majitel půjčuje nevěda, k čemu bude jeho peněz použito, ano někdy ani neví, kdo jich použije, nýbrž spokojí se s tím, že bezpečně mu bude vyplácen úrok a dle určitých pravidel navrácen kapitál. Podrobněji o věci dlužno promluví až v kapitole o úvěru, kde uvidíme různé formy úvěru a jejich vliv.

Jmění všech forem dá se za našeho stupně národohospodářského ocenění, odhadnouti v penězích a to tak, že za základ bereme výdělek, čistý výnos, který pak na určité procento kapitalisujeme na př. nese-li dům čistých 1000 K a pokládám za průměreno, aby na každých 100 K ceny nesl 5 K čili 5 ze sta, cizím slovem 5 procent (z latinského *centum* = sto, *pro* = pro), bude cena jeho v penězích vyjádřená 20.000 K, t. j. 5 jest dvacatina 100, tedy 20×1000 (čistý výnos) rovná se 20.000 K, z nichž 1000 K jest 5 procent.

Mluví-li se o hospodářské organizaci dnešní jako o kapitalistické, o kapitalismu, neznačí to, že používá se kapitálu jako výrobního prostředku — to se dělo a díti bude vždy nýbrž proto, že

výroba i její uspořádání má konečný cíl v tom, mnoho-li se dostane za výrobky na penězích, že rozhodným je výnos peněžítý mimo výrobu docílený, takže

jmění má převážný vliv na uspořádání výroby a organizace kapitálu jest rozhodující ve výrobě, kdežto

práce dělníková a obzvláště práce výkonná stává se závislou na majiteli jmění výrobního, práce stlačuje se na výrobní prostředek majitele kapitálu, odměňována jest při výrobě pevnou mzdou bez ohledu na to, mnoho-li docílí majitel výrobních prostředků a současně majitel výrobků na penězích za výrobky, když je po ukončené výrobě dává do oběhu.

Poněvadž tím kapitál nabývá pro celé uspořádání výroby a oběhu statků převahy nad jinými činiteli, mluvíme o kapitalistickém uspořádání její.

V kapitalistickém hospodaření zaujímá proto veliké místo tvoření kapitálu. Od počátku člověk sice, aby se zbavil práce, hledal prostředky, na něž by přesunul těžkou práci tělesnou. Tím narůstá kapitál, z počátku pomalu, poněvadž existenci potřeby a potřeby nesené silnými pudy a vášněmi budou vždycky dříve ukojovány, než se přistoupí k hromadění kapitálu.

Avšak se vznikem peněz a úvěru děje se rozmnožování kapitálu velmi rychle, poněvadž na něm zúčastní se nejenom podnikatel, nýbrž všechny vrstvy výdělečně činné, ať již podnikatelsky, nebo prací. Tvoření kapitálu se děje nyní tím způsobem, že hospodářsky činný člověk nespolečuje všecko, co vydělal, co obdržel z výroby nebo jiného zaměstnání (z podniku na zisku nebo na služebném, na mzdě atd.), nýbrž část ušetří, vloží do podniku nebo zapůjčí na úrok jinému.

Tomu nezužití všeho důchodu a zachování části pro budoucnost říkáme šetření. Na šetrnosti záleží všecko rozmnožení kapitálu. Kdyby všichni spotřebovali svoje důchody, muselo by národní hospodářství ustrnouti.

V obchodovém hospodářství usnadňuje se šetření tím, že vznikají ústavy, které se výdělečně zabývají přijímáním peněz na úrok, aby je dále zapůjčovaly k účelům produktivním, vznik-

kají snadno přístupné cenné papíry a jiná zařízení šetření podněcující.

Častým omylem jest názor, že šetření jest spojeno s odříkáním. Může tomu sice tak býti, ale zpravidla není tohoto odříkání, nýbrž jest třeba jen přísné hospodárnosti. Nebylo by také národohospodářsky zdrávo, kdyby všichni šetřící, všichni střádalové nerozmnožovali se vzrůstem svých příjmů svoji životní míru rozumným způsobem, kdyby zvětšení neb zjemnění potřeb odkládali do budoucnosti, poněvadž by tím nerostla poptávka a tím zdržovalo se rozvíti vrstev odkázaných na práci a její výtěžek.

Také přechodné úspory vznikají tím, že si někdo vloží kapitál, o němž ví, že v průběhu jistého období ho spotřebuje, mají velikou důležitost pro tvoření kapitálu, poněvadž i těchto uložených peněz může býti použito k výrobě. Čím více obyvatelstvo si zvyká tyto dočasné přebytky svěřovati peněžním ústavům, tím více jest zde po ruce kapitálu provozovacího pro rychlé obraty. Na jednom příkladě lze to objasnit: rolníci, strživše peníze za obilí, které nepotřebují hned ke spotřebě ani k nákladům na nové obdělání polí, uloží je v peněžním ústavě, ze kterého si je vypůjčí cukrovar, aby v kampani zaplatil řepu rolníkům a vrátil je ústavu, když prodá cukr; rolníci vyberou si pak svoje vklady, když potřebují na umělá hnojiva, jarní setbu, na živobytí, nákup dobytka atd., ale přechodný vklad vykonal již ve službách výroby svůj úkol.

Oddíl III.:

Organisace výrobní a výtěžková.

V hospodářství obchodovém základem organisace výrobní a výtěžkové jest podnik. Podnik můžeme posuzovati buď dle toho, kdo podniká, kdo jest podnikatelem, zdali osoba soukromá a mluvíme pak o podnicích soukromohospodářských, jež opět mohou býti podniky jednotlivců, akciových společností, sručením obmezeným, společenstev nebo zdali podnikatelem jest veřejná korporace — obec, okres, země, stát — a pak mluvíme o podniku veřejném.

Dělitkem může však také býti rozsah podniku pro organisaci závodu, vliv podnikatele, rozsah námezdní práce a kapí-